

Hur få ett innehållsrikt material vid fokusgruppsintervjuer?

- Erfarenheter från en studie med ungdomar

Marie-Louise Stjerna

Anneli Marttila

I artikeln diskuteras olika omständigheter som kan påverka intervjumaterialets framväxt vid fokusgruppsintervjuer baserat på erfarenheter från en studie med ungdomar. Stor vikt läggs vid rekryteringsförfarande och intervjusituation. Erfarenheter från pilotfasen är viktiga att tillvarata. I artikeln poängteras att en väl fungerande fokusgrupp, i vilken en diskussion uppstår och samtliga deltagare får möjlighet att göra sin röst hörd, är en förutsättning för ett innehållsrikt intervju-material. En slutsats är att det är betydelsefullt att frågeområdet upplevs som angeläget för den studerade gruppen. En annan upptäckt som lyfts fram är att det i den här studien var fördelaktigt med mindre fokusgrupper och att intervjua flickor och pojkar var för sig.

Marie-Louise Stjerna och Anneli Marttila är forskningsassistenter vid Karolinska Institutet, Institutionen för folkhälsovetenskap, Avdelningen för socialmedicin.

INLEDNING

Syftet med artikeln är att diskutera hur man kan få ett så innehållsrikt material som möjligt vid fokusgruppsintervjuer. Intervjumaterialet är av central betydelse eftersom det utgör grunden för resultat, tolkningar och slutsatser i en studie. När materialet är insamlat är den kritiska frågan hur materialet kan ana-

lyseras. I fokusgruppsintervjuer är frågan komplex då en fokusgrupp består av flera deltagare samt intervjuare/moderator och ofta en observatör. I varje grupp uppstår dynamik mellan deltagarna, en process som påverkar vad som sägs vid intervjutillfället. Analysen kan göras på flera olika sätt och till exempel fokusera på innehåll och/eller samspel mellan gruppens medlemmar. Även om inte analysen fokuserar på interaktionen mellan deltagarna är det ändå önskvärt att reflektera kring vilken betydelse gruppprocesser kan få för materialets tillblivelse. Intervjumaterial och analys av materialet är varandras förutsättningar. Den här artikeln fokuserar på ena sidan av myntet; materialets tillblivelse.

BAKGRUND

Att utvärdera åldersgräns vid tobaksköp

Den första januari 1997 trädde en ändring av tobakslagen i kraft och en åldersgräns för inköp av tobak infördes. Karolinska Institutet, Institutionen för folkhälsovetenskap, avdelningen för socialmedicin fick av Folkhälsoinstitutet i uppdrag att utvärdera åldersgränsen. Utvärderingen gjordes i form av tre olika delstudier (1,2,3). Gemensamt för studierna är att de genomförts i samma geografiska områden i Stockholms län. En av studierna handlar om hur ungdomar som berörs av 18-årsgränsen ser på lagen om en åldersgräns (1).

Det finns en begränsad kunskap om hur unga människor själva tänker kring rökning och snusning

Studien genomfördes med fokusgruppsintervjuer med elever i årskurs nio.

Val av metod - varför fokusgruppsintervjuer användes

Tobaksförebyggande arbete är en del i samhällets hälsofrämjande arbete. I ett tobaksförebyggande perspektiv kan lagen om en åldersgräns betraktas som en åtgärd bland andra för att minska rökning och snusning bland unga människor.

Avsikten med den här studien var att belysa lagen om en 18-årsgräns utifrån *ungdomars perspektiv*. En del forskare har betonat att det finns en begränsad kunskap om hur unga människor själva tänker kring rökning (4). Andra har pekat på att hälsofrämjande arbete för att vara framgångsrikt bör utgå från ungdomars egna erfarenheter. (5). Mot den bakgrunden bedömdes att det skulle vara värdefullt att utvärdera åldersgränsen genom att bland annat undersöka vad flickor och pojkar som berördes av lagen anser. I fokusgruppsintervjuer ges ungdomar möjlighet att med egna ord beskriva och diskutera rökning och snusning. Metoden kan därför ge inblick och förståelse för hur unga människor uppfattar lagstiftning som en metod för att förebygga tobaksbruk. Hur påverkas de av åldersgränsen? Fick 18-årsgränsen den betydelse som avsågs?

Studien är av explorativ karaktär då det i Sverige inte tidigare funnits en lag om en åldersgräns vid tobaksköp. Resultatet kan även bidra med ny kunskap inom tobaksforskning,

då antalet svenska studier med kvalitativ metod om ungdomars tobaksvanor är sparsamt förekommande.

Studiens uppläggning

Studien genomfördes i sex olika områdestyper i Stockholms län. Områdena var uppdelade efter socioekonomisk sammansättning i två kategorier; områden med låg respektive områden med hög socioekonomisk sammansättning. De har också indelats efter geografisk belägenhet i tre områdestyper; innerstad, förort och ytterområde/landsbygd. Ett ytterligare urvalskriterium var att det fanns en högstadieskola i varje område. Under hösten 1997 och våren 1998 genomfördes sammanlagt 15 fokusgruppsintervjuer med 68 flickor och pojkar i skolor i Stockholms län. Från varje högstadieskola rekryterades minst en grupp med pojkar och en grupp med flickor. Eleverna som medverkade i studien rökte och/eller snusade.

Valet att avgränsa studien till elever i årskurs nio (14-15 år) som använde tobak gjordes utifrån att en större andel elever i årskurs nio använder tobak jämfört med yngre åldersgrupper (6). Ett antagande gjordes också om att en större andel ungdomar i 14-15 års ålder ser yngre ut och därför har svårare att köpa tobak sedan åldersgränsen inrättats jämfört med pojkar och flickor i 16-17 års ålder.

Etiska överväganden

I en kvalitativ tradition kan forskning ses som en ömsesidig relation som producerar information genom interaktionen mellan forskare och deltagare (7). Vid fokusgruppsintervjuer, till skillnad från enskilda intervjuer, delas det som sägs inte endast av intervjuaren utan också av gruppens medlemmar och därför kan vissa ämnen vara känsliga att studera med

Att intervjuas i grupp kan vara en trygghet för ungdomar då de inte behöver känna en press att svara på varje fråga som i enskilda intervjuer utan själva kan välja när de vill delta i diskussionen

hjälp av fokusgrupper (8). Åldersgräns vid tobaksköp bedömdes som lämpligt att diskutera i fokusgruppsintervjuer då tobaksbruk inte ansågs vara ett känsligt ämne att ta upp med ungdomar. Ungdomar tillbringar en stor del av sin tid med jämnåriga och är ofta vana att umgås i grupp därför kan fokusgruppsintervjuer vara en passande metod. Att intervjuas i grupp kan vara en trygghet för ungdomar då de inte behöver känna en press att svara på varje fråga som i enskilda intervjuer utan själva kan välja när de vill delta i diskussionen.

Deltagandet i intervjuerna skedde frivilligt och var anonymt. Eleverna informerades muntligen om studien vid ett personligt besök i skolan samt skriftligen via ett brev som delades ut till eleverna i anslutning till besöket. Till ungdomar som deltog i studien delades även ett brev ut som de ombads ge till sina föräldrar. För att få elevernas förtroende bedömdes det som betydelsefullt att understryka att ingen information om elevernas tobaksvanor skulle föras vidare av studiens projektpersonal till lärare eller föräldrar. Då intervjuerna skulle äga rum efter skoltid (i lokaler i skolan) beslutades att elever som medverkade i studien skulle få en biocheck som tack för sin medverkan.

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR EN VÄL FUNGERANDE FOKUSGRUPP

Utifrån erfarenheter från den här studien upptäcktes flera omständigheter som kan bidra

till att skapa förutsättningar för att en diskussion verkligen uppstår i fokusgruppen. Då fokusgruppsmetoden ofta innebär att forskare och deltagare möts under ett enda tillfälle är det betydelsefullt att noggranna förberedelser görs för att fokusgruppen ska kunna fungera väl och generera ett rikt material. I det följande sammanfattas våra erfarenheter från studien.

Att anpassa rekryteringsstrategi till målgrupp

I den här studien träffade moderator och observatör eleverna vid två tillfällen, dels vid rekrytering i skolan och dels vid intervju-tillfället.¹ Det upplevdes som en fördel att träffa ungdomarna innan intervjutillfället då rekryteringen gav möjlighet att skapa kontakt med eleverna, informera om studien och besvara eventuella frågor. Under rekryteringsperioden fördes fältanteckningar och utifrån erfarenheter vid ett rekryteringstillfälle planerades nästa. Innan studien startade genomfördes två pilotintervjuer för att pröva rekryteringsförfarande och intervjuguide.

Olika tillvägagångssätt användes vid rekryteringen. En första kontakt togs med skolledning eller skolsköterska för att få tillstånd att genomföra studien. Skolsköterskan kontrollerade alltid att skolledningen gav tillåtelse till studien. Ibland kunde det underlätta kontakten med eleverna att inledningsvis ha kontakt med en fritidsledare, skolsköterska eller lärare på skolan som eleverna hade förtroende

¹ Moderator (M-L S) och observatör (AM) var kvinnor med utbildning inom beteende- och samhällsvetenskap som tidigare genomfört kvalitativa studier med bland annat enskilda intervjuer. Under 1997 deltog båda i en forskarutbildningskurs om fokusgruppsmetodik vid Karolinska Institutet, Institutionen för folkhälsovetenskap.

Det var också viktigt att betona att elevernas anonymitet skulle garanteras och att ingen av skolans personal skulle närvara när eleverna anmälde sig till studien

för. I en skola följde till exempel skolans fritidsledare med till en del av klasserna eftersom han hade god kontakt med eleverna. Det var också viktigt att betona att elevernas anonymitet skulle garanteras och att ingen av skolans personal skulle närvara när eleverna anmälde sig till studien. I en skola där anmälning och intervjuer skulle ske i skolsköterskans rum följde hon med i klasserna för att informera om att hon inte skulle vara närvarande vid något av tillfällena.

I en del skolor berättade vi vid informationen i klasserna att eleverna skulle få en biocheck om de deltog i studien och i andra skolor när de kom och anmälde sig till intervjuerna. Vi funderade på vilket sätt olika tillvägagångssätt kunde påverka deltagandet i studien. I förorten med låg socioekonomisk sammansättning rådgjorde vi med skolans utbildningsledare om hur vi kunde göra. Hon menade att då en stor del av eleverna i skolan hade en utsatt ekonomisk situation skulle löfte om en biocheck kunna leda till att de deltog i studien endast för att få biochecken. Därför beslutades att i den här skolan inte nämna biochecken vid klassrumsbesöken.

I andra områden där en stor andel av eleverna inte hade en lika utsatt ekonomisk situation beslutade vi att nämna biochecken vid informationen i klasserna. Men då vi inte visste vilken effekt löfte om biocheck kunde få betonades vid anmälningstillfället att vi endast ville att elever som verkligen var intresserade av att delta i intervjuerna skulle medverka och att deltagandet var aktivt.

Krueger menar att det vid fokusgruppsintervjuer är viktigt att ge någon belöning för deltagande. Belöningen ska närmast vara av symbolisk karaktär och passa den grupp som intervjuas. En belöning kan fungera som en drivkraft till att människor verkligen kommer till avtalade intervjutider om intervjuerna sker på deras fritid (9). Flickorna och pojkarna som deltog i den här studien informerades om att intervjuerna skulle vara ungefär en timme. De flesta intervjuerna varade 45-50 minuter. De kortaste intervjuerna tog cirka 25 minuter och den längsta 1 ½ timme. Då deltagandet i intervjuerna krävde att eleverna avsatte en del av sin fritid för intervjuerna tyckte vi att det kändes bra att kunna överlämna en biocheck som tack för medverkan i studien.

I studien förekom det nästan inte alls att elever som anmält sig till studien uteblev. När pojkarna och flickorna anmälde sig fick de välkomstlappar med tid och plats för intervjun. Anslag om studien sattes också upp i skolan för att fästa uppmärksamhet på studien. Det var betydelsefullt att rekryteringstillfälle och intervju skedde nära i tiden till varandra, helst under samma vecka. Det var också viktigt att eleverna kunde vara med i fokusgruppsintervjun så snart de slutat skolan. Vid något tillfälle gick det inte då elever från olika klasser skulle delta i samma fokusgrupp. Vi var så flexibla med intervjutider som möjligt. Om till exempel två fokusgrupper med pojkar skulle genomföras fick de själva välja intervjutider förutsatt att grupperna blev ungefär lika stora.

En belöning kan fungera som en drivkraft till att människor verkligen kommer till avtalade intervjutider om intervjuerna sker på deras fritid

Två intervjuer genomfördes i anslutning till elevernas lunchrast. Då intervjutiden blev kortare och inte lika ostörd som efter skoltid, ansåg vi att det var lämpligare att fortsättningsvis förlägga intervjuerna efter skoltid. Ofta gjordes intervjuerna i ett klassrum och ibland i något av skolans andra gemensamhetsutrymmen, till exempel ett konferensrum.

Hur studiens "värde" uppfattades var troligen också av betydelse för om eleverna ville medverka. Studien genomfördes av Karolinska Institutet vilket vi fann gav legitimitet till studien. Det tycktes som om de flesta eleverna kände till Karolinska Institutet och ofta förknippade institutet med medicin och forskning. Som en rekryteringsstrategi talade vi om att vi genomförde studien i flera skolor i Stockholms län. Att studien handlade om en lag var också något som gav "skjuts" till studien. Vi uppfattade att eleverna förstod att samhället och "beslutsfattarna" önskade få vetskap om hur lagen fungerande. Vi fann även att det ur elevernas synvinkel kunde upplevas som värdefullt att bli tillfrågad, lyssnad på och få göra sin röst hörd.

Omständigheter som kan påverka intervjusituationen

Baserat på pilotintervjuerna (som genomfördes i ett annat område än studien) fann vi att det var fördelaktigt att intervjua ett mindre antal ungdomar till varje intervju och att intervjua flickor och pojkar var för sig. I litteraturen diskuteras hur stor en fokusgrupp kan/bör vara. Morgan diskuterar kring svårigheter att fastställa vad som är en optimal gruppstorlek. Både studiens syfte och begränsningar som finns i fältsituationen (vilka personer som finns att tillgå i ett särskilt sammanhang) är avgörande för antalet deltagare (8). I en liten

grupp kan ett ämne diskuteras ingående medan en större ger en större bredd av åsikter. Krueger nämner minifokusgrupper med 4 deltagare upp till grupper med 12 deltagare (9).

I den här studien gjordes två pilotintervjuer med vardera sju och tio flickor och pojkar i varje grupp. I den första gruppen med sju elever blev en del elever rastlösa under intervjuens gång. De fick vänta (för länge) innan de fick ordet och var ibland tvungna att höja rösten för att kunna göra sig hörda. I den andra gruppen med 10 elever var stämningen avvaktande, en del elever yttrade sig medan andra satt tysta. Ett antagande gjordes att en mindre grupp skulle kunna fungera bättre då det skulle vara lättare för deltagarna att göra sin röst hörd. Troligen skulle en mindre grupp också upplevas som tryggare jämfört med en större grupp, vilket kunde underlätta deltagande i diskussionen. En annan upplevelse var att spänningen i gruppen ökade då både flickor och pojkar deltog. Kanske fanns funderingar om hur man framstod inför andra som skulle minska om grupperna endast bestod av flickor eller pojkar. Krueger rekommenderar att flickor och pojkar intervjuas var för sig då de befinner sig i olika utvecklingsstadier under tonåren (9). Det visade sig att separata grupper med flickor och pojkar fungerade bra i den här studien.

Intresset att medverka i studien varierade i olika skolor. Därför varierade gruppernas storlek från två till sju deltagare. Detta kan delvis ha berott på att rekryteringsunderlaget kan ha skilt sig mellan olika skolor då elevernas tobaksvanor skiljer sig mellan olika skolor/områden. Till gruppen med två deltagare hade ursprungligen tre elever anmält sig. Gruppen fungerade bra trots att den var så liten. Pojkarna diskuterade aktivt under hela intervjun.

I grupper där de flesta deltagare var aktiva var 4-5 deltagare lämpligt

Ibland kunde det hända att de vände sig lite mer till moderatorn, istället för att diskutera med varandra, jämfört med större grupper. Grupperna fungerade på olika sätt med avseende på hur aktiva deltagarna var. I grupper där de flesta deltagare var aktiva var 4-5 deltagare lämpligt. En diskussion uppstod och deltagarna fick möjlighet att göra sig hörda. I andra grupper där deltagarna inte var så aktiva försökte moderatorn stimulera diskussionen genom att ställa fler följdfrågor än i andra grupper. I något fall kunde också observatören ställa en fråga om intervjun gick trögt.

I litteraturen diskuteras om det är lämpligt att rekrytera deltagare som känner varandra till en fokusgrupp. När de medverkande känner varandra kan det till exempel finnas en informell struktur i gruppen som leder till en intern jargong som det är svårt för intervjuaren att förstå, vilket kan störa diskussionen (9). I den här studien upplevde vi att det kunde vara fördelaktigt att eleverna som deltog kände varandra. Det ökade tryggheten i gruppen och kunde göra att flickorna och pojkarna lättare vågade uttrycka sig.

I fokusgrupper samlas deltagare med liknande erfarenheter (i den här studien ungdomar som använder tobak) för att diskutera och utbyta erfarenheter om något. Syftet är dock inte att uppnå konsensus i gruppen utan att alla deltagare ska få berätta om sin syn på till exempel tobaksbruk (9). Studien avgränsades till elever som rökte och snusade då de direkt berördes av åldersgränsen. Det är fördelaktigt i kvalitativa studier med intervjuer att deltagarna är engagerade för att stimulera till diskussion. Ett antagande gjordes att elever

som själva använder tobak hade funderat mer på åldersgränsens införande än ungdomar som inte använder tobak. Dessutom var det till exempel intressant att i den här studien belysa hur ungdomar får tag på tobak sedan lagen införts. I sammanhanget skulle det inte ha lika stort värde att ta del av vad ungdomar som inte använder tobak berättar om vad (de tror) att deras jämnåriga gör. En upptäckt som vi fann under pilotintervjuerna var att det är betydelsefullt att frågorna som ställs upplevs som angelägna för den studerade gruppen. Eleverna införde själva nya frågeområden under pilotintervjuerna som till exempel smuggling av cigaretter.² Utifrån detta beslöts att vidga studieområdet att omfatta tobaksbruk i ett socialt sammanhang för att göra det intressantare för ungdomarna att diskutera. Vi ansåg till exempel att det var värdefullt att belysa vad ungdomarna ansåg om olika åtgärder som används för att förebygga tobaksbruk (exempelvis priset på tobak, att rökning inte är tillåten på vissa platser) för att skapa en kontext där åldersgränsen är en pusselbit. Resultatet blev att frågeguiden modifierades och utvidgades.³ Morgan pekar på att fokusgrupper som är framgångsrika inte endast tar upp sådant som forskaren vet är angeläget, utan också är öppna för oförutsedda frågeområden (8).

² Under 1997 höjde riksdagen vid två tillfällen skatten på tobak för att minska tobaksbruket bland Sveriges befolkning. Debatten om höga priser och smuggling var därför mycket aktuell vid tiden för intervjuerna. Tobaksskatten sänktes hösten 1998 främst på grund av att smugglingen av cigaretter ansågs ha blivit ett problem i Sverige.

³ Intervjuerna var semistrukturerade. Diskussionen utgick från en frågeguide med i förväg formulerade frågor, men frågorna ställdes inte ordagrant eller i en viss ordning.

"Fokusgrupper som är framgångsrika tar inte endast upp sådant som forskaren vet är angeläget, utan är öppna också för oförutsedda frågeområden"

DISKUSSION

Den här artikeln syftar till att belysa omständigheter som kan främja ett innehållsrikt material i fokusgruppsintervjuer baserat på erfarenheter från en studie med ungdomar. Då en väl fungerande fokusgrupp kan generera ett rikt intervjumaterial handlar frågan om hur en sådan grupp kan komma till stånd. I en väl fungerande grupp uppstår en diskussion och samtliga deltagare har möjlighet att delta i diskussionen. Att eleverna känner sig (relativt) trygga i gruppen, både med avseende på vad som kommer att hända (de har kanske aldrig deltagit i en fokusgrupp tidigare) och med de andra gruppmedlemmarna uppfattade vi som en förutsättning för en väl fungerande grupp. Tryggheten kunde uppnås på olika sätt. Det var betydelsefullt att ge klara och tydliga instruktioner under rekrytering så ungdomarna fick en uppfattning om sin egen roll i intervjuerna. Andra trygghetsskapande omständigheter var att ungdomarna kände varandra och eventuellt också att flickor och pojkar intervjuades var för sig. Det var vidare viktigt att garantera elevernas anonymitet både med avseende på deltagande i studien och att inte berätta om deras tobaksvanor för skolans personal eller föräldrar.

I en större grupp kunde stämningen vara ivrig och engagerad, men det kunde bli svårt för samtliga deltagare att göra sin röst hörd och ofta pratade flera elever samtidigt. Bitvis var det mycket svårt att höra vad som sades

på banden och därför föredrogs mindre grupper. Grupperna fungerade på olika sätt med avseende på hur aktiva medlemmarna var. En upptäckt var att det kan vara bra att vara förberedd på att vissa grupper inte är lika aktiva som andra. I de grupperna kan följdfrågor fungera som en stimulans till diskussion. I den här studien kunde moderator och observatör någon gång byta roller och observatören kunde ställa en fråga om intervjun tillfälligt avstannat.

För att en diskussion ska uppstå är det av betydelse att frågor som ställs upplevs som angelägna för den studerade gruppen. I den här studien vidgades frågeguiden då ungdomarna själva tog upp nya ämnen under pilotstudien. Vid tiden för intervjuerna var till exempel debatten om höga tobakspriser och smuggling av cigaretter aktuell, vilket märktes under pilotintervjuerna då ungdomarna på eget initiativ diskuterade detta. Vi uppfattade att det var en fördel i den här studien att samtliga deltagare använde tobak då de kunde utbyta erfarenheter om hur införandet av 18-årsgränsen påverkat dem och vad de ansåg om åldersgränsen. Den förändrade frågeguiden ökade såväl engagemanget i fokusgrupperna som gav nya intressanta insikter om ungdomars tobaksvanor.

En annan fördel var att studien gjordes inom ramen för Karolinska Institutets verksamhet då vi fann att det gav studien legitimitet då eleverna kunde uppfatta institutet som en seriös part. Det tycktes också som att då studien handlade om en lag gav det studien ett visst samhällsnyttigt värde ur elevernas synvinkel. Att bli tillfrågad och värd att lyssna på kunde också vara värdefullt för unga människor, som ofta ges ett mindre utrymme i samhällsdebatten.

REFERENSER

1. *Stjerna M-L, Marttila A, Wallin E, Tillgren P*: Åldersgräns vid tobaksköp. Ungdomars syn på den nya lagen - fokusgruppsintervjuer med elever i årskurs nio. Stockholm: Karolinska Institutet, Institutionen för folkhälsovetenskap, Avdelningen för socialmedicin (KI Rapport 1999:22)
2. *Tillgren P, Stjerna M-L, Wallin E*: Skriftlig information om åldersgräns vid tobaksköp på försäljningsställen. Resultat från en observationsstudie. Stockholm: Karolinska Institutet, Institutionen för folkhälsovetenskap, Avdelningen för socialmedicin. (KI Rapport 1999:24).
3. *Stjerna M-L, Tillgren P, Wallin E*: Försäljningspersonals syn på lagen om en åldersgräns vid tobaksköp. Resultat från en enkätstudie. Karolinska Institutet, Institutionen för folkhälsovetenskap, Avdelningen för socialmedicin. (KI Rapport 1999:28).
4. *Allbutt H, Amos A Cunningham-Burley S*: The social image of smoking among young people in Scotland. *Health Education Research* 1995, 10, 443-54.
5. *Franzkowiak P*: Risk-taking and adolescent development. The functions of smoking and alcohol consumption in adolescence and its consequences for prevention. *Health Promotion* 1987, 2, 51-61.
6. *Andersson B, Grönberg K, Hibell B*: Skolelevs drogvanor 1997. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. Stockholm, Modinttryck, 1997.
7. *Cohen L and Manion L*: Research methods in education. 4th edition. London: Routledge, 1994.
8. *Morgan D L*: Focus groups as qualitative research (2nd edition). Thousand Oaks: Sage, 1997.
9. *Krueger R A*: Focusgroups: A practical guide for applied research. (2nd edition). Thousand Oaks: Sage, 1994.

Anslag för reumatologisk forskning

Reumatikerförbundet anslår ett belopp om ca 11 Mkr till reumatologisk forskning samt till vårdforskning om reumatiska sjukdomar.

*Vi är ytterst angelägna om att arbets-
terapeuter, kuratorer, sjukgymnaster och
sjuksköterskor söker vårdforskningsanslag.*
Icke disputerade skall ha ansökan godkänd
och underskriven av handledare.

Aktuella forskningsprojekt skall vara
godkända av respektive etiska kommitté.
Ansökningar jämte bilagor i elva exemplar
(särtryck endast ett exemplar) skall vara oss
tillhanda senast den 30 september 1999.
Ansökninghandlingar rekvideras från oss, även
på nätet: www.reumatikerforbundet.org

Välkommen med Din ansökan!

Box 12851, 112 98 Stockholm
Telefon 08-692 58 00, Fax 08-650 64 15
E-mail: jan.bagge@reumatikerforbundet.org

Otterhällans Institut

anordnar ånyo följande utbildningar som
har psykoanalytisk teori som grund och
pågår 2 år

GRUNDLÄGGANDE PSYKOTERAPI- UTBILDNING i STOCKHOLM

start ht 99, Anmälan snarast!
Kostnad 22.500:- per termin inkl moms

GRUNDLÄGGANDE PSYKOTERAPI- UTBILDNING i HALMSTAD

Start november 99
Sista anmälningssdag 30/9
Kostnad 20.000:- per termin inkl moms

GRUNDLÄGGANDE PSYKOTERAPI- UTBILDNING i GÖTEBORG

start vt 00
Sista anmälningssdag 30/10 99
Kostnad 20.000:- per termin inkl moms
Kursplaner och anmälningssblanketter kan er-
hållas från
OTTERHÄLLANS INSTITUT,
Kungsgatan 10 A, 411 19 Göteborg
tel/fax 031/774 09 29